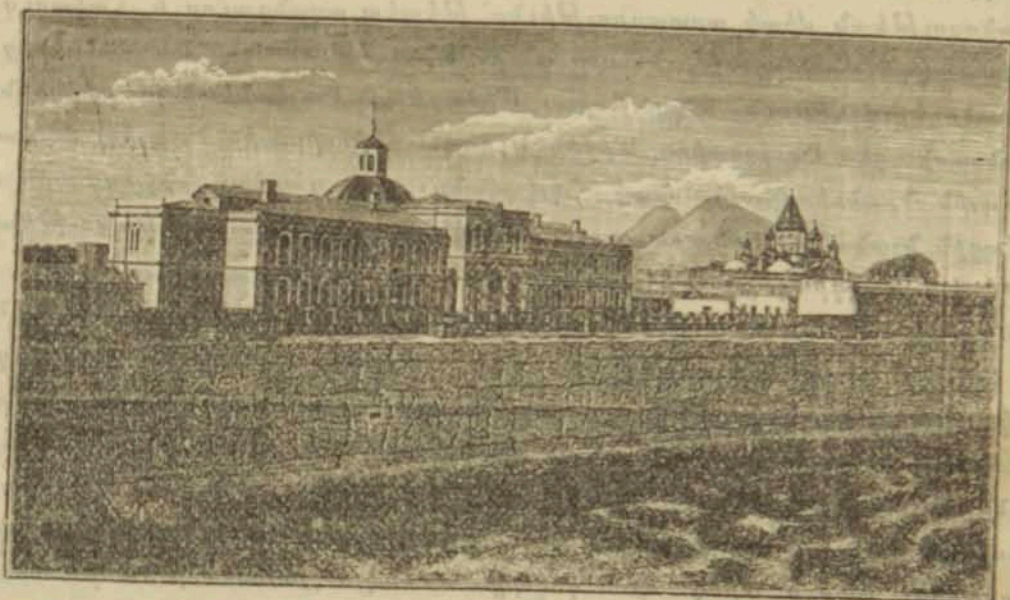

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԵՆԵՆԻՆ ԵՆԵՐԵԿԱՅԻ

(Ժ-րդ ԴԵՐ)

Մեր ազգային պատմութեան նշանաւոր շրջաններից մէկն է Թոնգրակեցի կոչուած աղանդաւորների շարժման շրջանը՝ իններորդ դարի առաջին կիսից մինչև տասն և մեկերորդ դարի երկրորդ կէտը, երկու ամբողջ դարից աւելի։ Երևելքում՝ ծագած աղանդների մէջ մասնաւոր ուշադրութեան արժանի են Պաւլիկեանների¹⁾ և սրանց յաջորդող Թոնգրակեցիների (նաև՝ Թուլայեցի) աղանդները, երկուսն էլ ծագած և օնած բուն հայ-

1) Պաւլիկեանների աղանդը գոյութիւն ունէր դեռ ևս Է-դ դարում։ Է-դ դարում տես Յովհան Օձնեցու ճառը ընդդէմ Պաւլիկեանց և կանոնները։

կական հողի վրայ, Աւշադրութեան արժանի է, որ հայկական մտքի որ և է արտադրութիւն երբէք չունեցաւ քիչ թէ շատ զգալի ազդեցութիւն հայ նեղ ազգային սահմաններից դուրս, այդ սահմանների մէջ հաշուելով Անդրկովկասը՝ Արաստանն ու Աղուանքը, ուրիշ մի քանի մանր գրացի ցեղերի հետ: Մինչդեռ միակ բացառութիւնը այս կանոնից, հայկական մտածողութեան միակ արտադրութիւնը՝ թէպէտ աղանդաւոր և հակաուղղափառական մտածողութիւն, որը դուրս եկաւ Հայաստանի սահմաններից, տարածուելով հեռուն՝ Փոքր-Ասիա, Միջագետք, Բալկանեան թերակղզին, մասնաւորապէս Բուլղարիա, Միջին Եւրոպա, Հիւսիսային Իտալիա և հարաւային Ֆրանսիա, այդ միակ հայկականը, որ դարձաւ միջազգային և ահագին նշանակութիւն ստացաւ մարդկային ընդհանուր պատմութեան մէջ, այդ Թոնգրակեցիների աղանդն էր:

Մեր ազգային պատմութեան դասագրքերում այդ մասին գրեթէ ոչինչ չէ ասուում, իրրեւ թէ ոչինչ էլ եղած չը լինէր: Մինչդեռ առնուազն երկու դար շարունակ, եթէ ոչ աւելի, ամբողջ հայ ժողովուրդը բաժանուած էր երկու բանակի: Մտքերը վրդովուած էին, մի կողմից ներքի և աններքի միջոցներով պաշտպանուում էր ուղղափառութիւնը, ոչ միայն խօսքով, քարոզութեամբ, այլ և բռնի ուժով, դահիճներով, կախաղանով, խարանով, հրով ու ջրով, միւս կողմից, ամենայն յամառութեամբ, առաջին դարերի քրիստոնեաներին վայել անվեհերութեամբ, ամեն նեղութիւնների և հալածանքների յանձնառութեամբ քարոզւում և ծաւալւում էր աղանդաւոր վարդապետութիւնը, Պօղ Այրարատից, Սմաւոս, Սարգիս, Աադար, Թորոս, Արքայ, Կիւրեղ, Յակոբոս Եպիսկոպոս, Աունծիկ արեղայ, Տիկին Հրանդշ, Իշխան Արվեռ, Տիկնայք Ախնի և Աամարայ, մի ոմն առասպելախառն Տիկին Մարէ, մի ուրիշը՝ Տիկին Շեթի) և ուրիշ բազմաթիւ անունների, մնացել են մեզ իրրեւ այդ աղանդի նշանաւոր գործիչների անուններ:

2ը նայելով Մագիստրոսի փքուցուող խօսքերին և տմարդի հալածանքներին, մենք կարծում ենք, որ ոչ թէ հալածանքները վերջ գրին այդ աղանդին Հայաստանում—ինչպէս յայտնի է այդ աղանդը շարունակեց իւր գոյութիւնը մինչև մեր օրերը Խնուսում և Ալեքսանդրապոլի գաւառում—այլ Թուրք—Թաթարական արշաւանքները ծածկեցին իրենց հեղեղի տակ, ինչպէս ամեն բան, նաև այդ աղանդը, որի հետեւողների մեծ մասը իրենց պաշտպան իշխանների հետ տեղափոխուեցին դէպի արեւմուտք, Ասորիք, Փոքր-Ասիա և մասնաւորապէս Բուլղարիա, Բուլղարիան դարձաւ

1) Այս երկու վերջին անունները հանած ենք մի ձեռագրից, որը շուտով կը հրատարակենք:

այդ աղանդի երկրորդ հայրենիքը՝ ուր և Բողոմիշ քահանայի անունով աղանդը կոչուեց Բողոմիշների աղանդ։

Միջին Եւրոպայում՝ Վաթարացիները շարունակեցին նոյն աղանդը, իսկ հարաւային Փրանսիայում՝ Ալբիգացիները (ալբիժուանները)։ Այս վերջինների պատմութիւնը հանրածանօթ է և բոլորից լաւ ուսումնասիրուածը¹⁾։

Այսպիսով Բեֆորմացիայի և բոլոր բողոքական—աւետարանական եկեղեցիների բուն նախահայրերը և հիմնադիրները դուրս եկան Հայաստանից։ Դրանց պատմութեան ուսումնասիրութիւնը անաչառութեամբ և առանց մոլեռանդութեան անհրաժեշտ է ոչ միայն մեր ուղղափառ Հայկական ս. եկեղեցու պատմութեան իրրեւ լրացուցիչ մասն, այլ աւելի ևս իբրեւ հայ հոգեւոր—մտաւոր կեանքի ինքնուրոյն արտայայտութիւն, մեծ և նշանաւոր իւր հետեւանքներով։

Այստեղ մեր նպատակը չէ այդ նշանաւոր աղանդի վրայ նոյն իսկ հարեանցի ակնարկ ձգելը։ Այս մի քանի խօսքը անհրաժեշտ էր առաջիկայ մեր հրատարակած Անանիա Նարեկացու «խոստովանութեան գրի» նշանակութիւնը ըմբռնել տալու համար մեր ընթերցողների մեծամասնութեանը։ Մագիստրոսի, Լաստիվերացու, Շնորհալու և ուրիշ գրողների մի քանի հարեանցի ակնարկներից և ընդհանուր ասացուածներից դուրս մենք ոչինչ չունէինք այս նշանաւոր աղանդի վերաբերութեամբ։ «Բանալի ճշմարտութեանը» և Սինոզի 1837 թուի № 38 գործը ամենաթանկագին տեղեկութիւններն են պարունակում այս աղանդին վերաբերեալ, որից և մասամբ օգտուեց պ. Երիցեանը Փորձում²⁾։ Մեզ պակասում էր Անանիա Նարեկացու գլուխ — գործոց համարուած ընդդէմ Թոնգրակիցիների գրած թուղթը, յիշուած գրեթէ հետագայ բոլոր գրողներից։ Ահա այդ թուղթն է, որ այժմն առաջին անգամ հրատարակում ենք։ Արդարացնում է արդեօք այդ գրուածքը այն բոլորը, ինչ յուսացուած էր դրանից։—Պէտք է խոստովանել որ ո՛չ, Գիտէինք որ Անանիա Վաթարակոսի հրամանով Անա-

1) Ալբիգացիները ամբողջից կոչուած էին Bogre, որ Բուլղար բառի աղջատուածն է և գործ էր անում հերետիկոսի նշանակութեամբ, այժմն էլ այդ բառը պահուած է ֆրանսերէն լեզուում և խիստ յիշոց է և տգեղ անարգական խօսք։ Բոլորովին անհիմն է Եւրոպացի մի քանի գրողների կարծիքը, ի թիւս որոց և Վալդէյինը, որոնք կարծում են թէ ալբիգացիները տարածեցին իրենց աղանդը Բուլղարիայում և Բոսնիայում, մինչդեռ շարժմունքը եղել է բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ՝ արեւելքից դէպի արեւմուտք։ Թերեւս մեզ յաջողուի երբ և իցէ այս նշանաւոր աղանդի ծագման և ծաւալման մասին գրել մանրամասն ուսումնասիրութիւն։

2) Տե՛ս «Փորձ» 1880 թ. № X եր. 91—130, Տե՛ս նաեւ 2ամէնան Պատմ. Հայոց Բ. հատոր, եր. 884—895։

Նիա Նարեկացին գրել է Թոնդրակեցիներին աղանդի մասին, սպասում էինք շատ տեղեկութիւններ, բայց դրանցից և ոչ մէկը չենք գտնում: Բանից դուրս է գալիս, որ այդ թուղթը աւելի անձնապաշտպանութեան թուղթ է: Դրա մէջ Անանիան անիծում է Թոնդրակեցիներին, որպէս զի ինքը Թոնդրակեցի չհամարուի, հարկ է դառնում դնել իւր հաւատամքը, որպէս զի երեւի իւր ուղղափառութիւնը: Տարօրինակ և սրտաշարժ տեսարան: Հայոց ամենամեծ վարդապետներից մէկը, Նարեկեան դպրոցի հիմնադիրը, յօր ծերութեան, հիւանդութեան անկողնում մեղադրում է աղանդաւորութեան մէջ նոյն իսկ իւր ընկերակից կրօնաւորից, որի կեղտոտ անունը ջնջուել է պատմութեան էջերից և մեզ չէ հասել: Անանիա Աթուղիկոսի ժամանակները կրօնական յուզմունքը գաղաթնակէտին էր հասել, ամբողջ գաւառներ և նահանգներ, ինչպէս Սիւնիքը, իրենց եպիսկոպոսներով անցնում էին հալածուած, խոշտանգուած աղանդաւորների կողմը: Թագաւորում էր հալածանքն ու մոլեռանդութիւնը: Քսուների և մատնիչների համար լաւ ասպարէզ էր բացուած: Ամբաստանւում էին երբեմն ամենամաքուր և անմեղ անձնաւորութիւններ, որոնց միակ յանցանքը մոլեռանդութեան պակասութիւնն էր, և հալածանքներին չը համակերելը:

Եւ ահա թէ ինչ դառն և արդարացի ցասմամբ լի խօսքերով է դառնում Անանիա Նարեկացին իւր անուանակից, ընկերակից, հայրենակից Անանիա Աթուղիկոսին, որն իրենից ուղղափառ խոստովանութեան գիր էր պահանջում և անէծք Թոնդրակեցիներին: Եւ իսկապէս այս առաջին անգամ լոյս տեսնող թղթի ամենանշանաւոր մասը այդ սրտաշարժ, դժացուած յառաջարանն է և մասամբ էլ նոյն ոգւով գրուած վերջարանը: Այդ մի քանի տողերը ամբողջ դարի պատկերն են բաց անում մեր առաջ:

Մի քանի խօսք էլ այս գրուածքի հանգամանքների վերաբերութեամբ: Մինչև օրս այս գրուածքը համարւում էր կորած, թէև գրուածքի վերնագիրը յայտնի էր և սխալմամբ վերագրւում էր Անանիա Շիրակացուն, որովհետև այս գրութեան հետ կից յիշուում էր և «Բացայայտութիւն թուոց» մի ուրիշ գրութիւն¹⁾: Այդ գրութիւնը «Անանիայի հայոց վարդապետի սակա բացայայտութեան թուոց» վերնագրով կայ և մեր ձեռագրում և առանց որ և է կասկածի վերաբերում է Անանիա Նարեկացու

1) «Գրչագրաց ցուցակաց մէջ ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ կ'տեսնենք՝ Անանիայի անուամբը: «Անանիայի գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեաց ի վերայ նորա» և բացայայտութիւն թուոց»: Այս վերջին խօսքը հաւանական կերեցընէ մեզ Շիրակունւոյն ընծայել զայն, և ոչ ուրիշ նոյն անունը կրող վարդապետի մը»: Հայկ. Հին Դպրութիւն, Զարբան. 1886 եր. 446:

գրչին։ Այստեղ տեղը չէ ապացոյցներ բերել մեր այս կարծիքին, սակայն այսչափն ասենք, որ այդ գրուածքը թուերի խորհրդաւոր նշանակութեանց բացատրութեանն է նուիրուած և Անանիայի աշակերտը Գրիգոր Նարեկացին շատ յաճախ գրուածքների մէջ խօսում է իւր վարդապետի հետևութեամբ թուերի խորհրդաւորութեան մասին։ Այս անտիպ գրուածքի սկզբնաւորութիւնն է. « Կամ եղե ինձ սակաւ ինչ աշխատասիրել սակս թուոց բացայայտութեան ի բազմաց անտես եղեալ . . . » իսկ վերջաւորութիւնն է՝ « և որպէս անցեալ ամն հնացեալ վախճան առնու, և վերջին օրն անցեալ ամին կատարումն և նորոյ ամին սկիզբն՝ ի միջոցի կալով ունի մասն ինչ ի հնոյն և հաղորդութիւն ունի ընդ նորոյն ամին՝ սկիզբն գոլով։ » Այս գրուածքը կրկին անգամ ընդարձակ է Անանիայի « խոստովանութեան գրից »։

Մեր ձեռքում եղած ձեռագիրը թէև առանց համարի, կամ համարը եղծուած, անկասկած տպագրեալ Մայր-ցուցակի № 499-է, Զ. դօն գրութեան 3-ը։

Ձեռագիրը կաշեկազմ է, 25×19 հարիւրամետր, կոկած բամբակեայ թուղթ, բոլորագիր, մեծ մասամբ երկիջեան, տեղ տեղ միապաղաղ տողերով, բովանդակութիւնը տես Մայր-ցուցակ, թերթ 527=1054 երես, գրութիւնը դիւրընթեռնելի և պարզ, լաւ պահուած, տողերի թիւը—30, էջերի մեծութիւնը 19×6 հ. մ. գրիչ՝ Ղազար քարտուղար, տեղի՝ Ագուլեաց Թովմայ Առաքելոյ վանք, թուական՝ ՌՃԻ. ըստ խնդրանաց Գրիգոր արեղայի. (յիշատակարանը նօտր դիր և նոր գրութիւն)։

Ձեռագիրը նոյնութեամբ տպում ենք, օ և ու— խառն ուղղագրութիւնը միօրինակութեան համար ամեն տեղ վերածելով հնագոյն ձևին։ Ակներև աղջատուած բառերը ուղղում ենք բնագրում, սակայն գծի տակ գնելով ճշգրութեամբ ձեռագրի ընթերցուածը։

ՄԻԱԲԱՆ.